

ІІ. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Марія Кармазіна

НЕПРОЗОРИСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ ¹

Стаття присвячена аналізу причин непрозорості державної влади в Україні, наслідків її впливу на суспільну солідарність; досліджуються позавладні чинники, що послаблюють солідарність громадян України.

Ключові слова: державна влада в Україні, причини непрозорості державної влади, владні і позавладні чинники впливу на суспільну солідарність.

Mariia Karmazina. Non-transparency of Ukrainian state power: causes and effects. The causes of non-transparency of state power, and its effect on social solidarity in Ukraine are analyzed in the article. The author considers the causes lying out the power that diminish solidarity between Ukrainian citizens.

Key words: state power in Ukraine, causes of state power non-transparency, power and power-off impacts on social solidarity.

Якщо спробувати виокремити причини низької транспарентності державної влади в Україні, то найбільш вагомими серед них можна назвати такі:

- живучість радянської традиції облаштування і, відповідно, функціонування інститутів і практик державної влади (чия модернізація тривалий час стримувалася, з-поміж

¹ Стаття підготовлена у рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Гуманітарні технології як чинник суспільних перетворень в Україні», 2011–2015 рр. (розділ «Гуманітарні технології гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин»).

іншого, такою специфічною властивістю, як інерційність чи «в'язкість» політико-владної практики);

- неретформованість владних інститутів після унезалежнення України і у подальшому (впродовж більше 20 років) з метою закріплення незворотності їх демократизації внаслідок критичного неосмислення (у т. ч. й наукового) і вироблення повноцінної стратегії розбудови держави;

- штучність (ігнорування «природного» шляху постання інституту – від повторюваних суспільних взаємодій і позаінститутних практик, які стають загальноприйнятними – свого роду «зразком», до зближення, а далі – поєднання інституціоналізованих і неінституціоналізованих практик й, зрештою, внаслідок постання системи взаємозалежних практик – інституту) запровадження нових формальних владних інститутів і практик (фактично імітація європейських демократичних), малоефективних і незорієнтованих на суспільний консенсус, але переобтяжених турботою, по-перше, про власну легітимацію в очах громадянина, по-друге, про включення у процес розподілу/перерозподілу державних ресурсів, по-третє, перманентного розширення рамок своїх повноважень (зловживання владою, переведення відкритих зон владного втручання у закриті чи «сірі»);

- закритість нормативної системи для критичного осмислення, а звідси – недосконалість законодавства (відсутність ефективних правових механізмів контролю та відповідальності за сутність і якість політико-правових взаємодій), яке своїм способом продукувало/продукує суспільну невизначеність. Брак у законодавстві непорушних базових принципів, які б зумовлювали розподіл владних повноважень (їх сутність і міру – «глибину і ширину»), способи і методи «хорошого урядування», техніку демократичних процедур;

- неналагодженість якісних (доступних, відкритих, гласних) формальних каналів ключових суспільних взаємодій; функціонування «викривлених» каналів, які доносять до громадян інформацію у тій формі і вигляді, які передбачають не інформування, попередження, застереження і т. ін., але маніпуляцію свідомістю населення й

убезпечення суб'єктів прийняття владних рішень від непослуху, непокори, громадського протесту тощо;

- відсутність стримуючих чинників у вигляді ідеологічної доктрини, незалежної судової системи, які б були серйозною перешкодою на шляху концентрації панування;

- корумпованість державної влади, що забезпечує «імунітет до закону», існування «тіньової політики» (за умов існування «подвійних інститутів» – легітимних і нелегітимних і, відповідно, нелегітимної інституційної інфраструктури, що обслуговує – часто більш якісно, ніж легітимна, – тіньову політику, оскільки консультанти, експерти та інші фахівці, представлені у ній, мають ексклюзивні професійні знання і їхня праця оплачується значно вище, ніж у легітимних владних структурах), різноманітних форм деструктивних взаємодій (на ґрунті «блату», «земляцтва», тобто з опорою на неформальний політичний обмін) тощо, які виключають суспільний консенсус;

- підживлення вищими посадовими особами (суб'єктами державної влади) таких неформальних інститутів, як «кланова політика», клієнтелізм, патрімоніалізм, nepotизм (які почали послідовно набирати сили при Президентіві Л. Кучмі, далі В. Ющенку, згодом – В. Януковичу), що свідчить про невіддільність політики і влади від особистих стосунків і фактично унеможлиблює прийняття незалежних рішень (прийняття «кучмістами», «любими друзями», «сім'єю»). Крім того, нівелює принцип постійної професіоналізації і раціоналізації влади, унеможлиблює ротацію кадрів відповідно до демократичних «правил гри». Така ситуація підводить до думки про неадекватність у контексті українських реалій твердження про те, що «ефективна влада належить більше інститутам, ніж правителям» [1];

- наявність у владному полі груп інтересів зі «спеціальними вузькими інтересами», задоволення яких відбувається за рахунок грабування суспільства, перерозподілу суспільних благ і ресурсів на користь кланів, клік тощо;

- практика злочинної групової солідарної відповідальності («кругова порука») й ігнорування переважно демократичного «суспільного запиту»;

- відсутність політичної волі керівництва держави до проведення необхідного реформування влади: розрив між проголошуваними орієнтирами і практикою їх досягнення, яка не вкладається у логіку демократизації влади заради зміцнення загальносуспільної солідарності; використання маніпулятивної риторики про «суспільну доцільність» заради здобуття кредиту лояльності й довіри від громадян;

- недовіра до Президента (зокрема, і з врахуванням специфічних рис історії українського президентства, інституціоналізація якого дедалі контрастніше віддзеркалює посилення боротьби або за збереження особистістю президентських повноважень всупереч закону чи волі виборця, або за недемократичне розширення меж цих повноважень, набуття додаткових повноважень і привілеїв) як автономного суб'єкта політичної влади (чий вплив на процеси в країні є домінуючим через використання важелів, пов'язаних із призначенням на посади, наприклад, урядовців, керівників ОДА й РДА та ін.; в умовах відсутності реального механізму імпічменту; перебування уряду фактично поза парламентським контролем), як лідера, одного із ключових гравців у структурі державної влади через його нездатність здійснювати позитивний вплив на політико-правові взаємодії у соціумі, інтегрувати маси довкола спільних і вагомих цілей, мобілізувати їх для захисту спільних цінностей, до того ж користатися при цьому виключно легітимними регуляторними механізмами (виконуючи свої функції, керуватися законами, спиратися на демократичні принципи в організації президентської влади). Особистість, яка отримує владу внаслідок дії раціонально-легального механізму, у подальшому здійснює владні повноваження не як лідер, а вождь, який не переймається питанням незаплямованості власного іміджу, як і моральністю найближчого середовища, а отже, і не дбає про «очищення політичного обличчя»; доступ до якого обмежується й утруднюється неформальними практиками, а заяви і дії спрямовані на обмеження політичних конкурентів (зокрема, шляхом

відродження радянського феномену «політичних в'язнів»), руйнують крихку рівноважність сегментованого соціуму, розривають звичні соціальні зв'язки;

- лояльне або байдуже ставлення населення до конфігурації і дій (поведінки, рішень тощо) державної влади; сподівання на її «автоматичну» чесність «згідно із законом» після чергових виборів; ненаполягання на тривалих суспільних чи експертних обговореннях стратегічного «вибору» чи «цілі»; брак соціальних ініціатив; неготовність до масового протесту через знехтування основоположних прав і свобод;

- відсутність громадського контролю за діяльністю владних органів, уможливлена економічним зубожінням населення, його «зацикленістю» на питаннях фізичного виживання, як наслідок – маргіналізації тих чи інших прошарків, які не розуміють важливість контролю влади і не здатні його здійснювати, перетворюючись на «слухняну соціальну базу», яка йде за популістами, надаючи їм безумовну підтримку, експлуатуючи примітивні інстинкти натовпу й паразитуючи на його психології;

- пасивність населення, його неготовність до сприйняття демократичних практик тощо. Пік критичного (негативного) сприйняття демократії був досягнутий за президентства В. Ющенка: у грудні 2009 р. (за свідченням Фонду демократичних ініціатив Центру Разумкова) лише 36,6% респондентів висловилися на користь демократії (при 17% байдужих), а 30% демонстрували схильність до авторитаризму. Соціологічні дослідження, проведені Центром Разумкова у серпні 2011 р. (після майже півторарічного президентства В. Януковича) засвідчили, що більшість населення України – 48% – вважало демократію найбільш бажаним типом державного устрою. Втім, 21,3% опитаних були переконані, що за певних обставин авторитаризм може бути кращим від демократії; 20,2% респондентів вказали, що особисто для них не має значення демократичний режим у країні чи ні; а ще 10,2% опитаних вагалися з відповіддю на питання [2].

«Накладання» дії одного чинника на дію іншого призвело спочатку до своєрідної консервації поведінки носіїв державної влади в Україні, а потім до її незначної трансформації, відповідно до інтересів цих самих носіїв в умовах відсутності моральних санкцій, категоричного осуду з боку населення за недемократичну практику і поведінку посадовців, як і лавиноподібного наростання розбіжностей у підходах до основоположних цінностей і уподобань суб'єктів і об'єктів влади. Належне застосування демократичних (і ліберальних) політичних практик унеможлиблюється. Втім, варто акцентувати: провина хоча й лежить першочергово на високих посадовцях, але далі – на громадськості, яка хоча й усвідомила важливість невідчужуваності основних прав і свобод громадянина і збагнула якісні характеристики середовища, здатного гарантувати права і свободи, проте не тільки виявляє індиферентність до дій влади, але й часто-густо виказує готовність до підтримки неформальних практик, зокрема корупцізації («хоче бути корумпованою»), не розуміючи, що не можна спочатку демократизувати «верх» – владу, а потім – «низ», оскільки демократизація має водночас – синхронно – поширюватися на всіх рівнях політико-владної взаємодії, охоплювати всі рівні суспільних структур. Незрілість громадянського суспільства зумовлює неструктурованість прийняття владних рішень і обмеження кола учасників процесу.

Упродовж двох десятиліть дається взнаки радянська спадщина – інституційна традиція, базована на тоталітарних, а згодом на авторитарних началах, була націлена на управління суспільством, його політико-правове обмеження і не передбачала дотримання конституційно (законодавчо) закріплених «правил гри». Крім того – впродовж десятиліть не виявляла здатності до адаптацій (у т. ч. структурних), діалогу із населенням, використовуючи при цьому для обстоювання своєї легітимності в його очах недемократичні методи і засоби. Не була вибудована система стримувань і противаг, «рамки поведінки» для кожного

суб'єкта й об'єкта політико-владної взаємодії (що по-своєму упорядковувало б таку взаємодію, мінімізуючи її невизначеність), що у свій спосіб й успадкувала Українська держава. Попри закріплення у Декларації про державний суверенітет України принципу поділу влад на три гілки, розуміння сутності демократичного легітимного і ефективного врядування у суспільстві на початку 1990-х було відсутнім. Це унеможливлювало вироблення адекватної періоду стратегії розвитку державної влади (оптимізації структури, «вписання» її носіїв у строгі «поведінкові рамки», вироблення нових механізмів розв'язання конфліктів у пострадянському українському сегментованому суспільстві тощо), що, у свою чергу, призводило до поширення у суспільстві політико-правового нігілізму, соціальної аномії тощо.

Упродовж понад двадцять років якість інститутів політичної системи, які мають забезпечувати, відповідно, транспарентність державної влади, залишається низькою. Такий стан речей не в останню чергу зумовлювався спочатку нерозумінням носіїв влади того, що потрібно (яку владу) розбудовувати (що по-своєму продемонстрував на початку 1990-х років Прем'єр-міністр Л. Кучма, звернувшись до парламентарів із запитанням, яке суспільство треба будувати), а згодом і нині – несконсолідованістю еліти.

Останнє яскраво підтверджується передвиборчою ситуацією 2012 р. Якщо проаналізувати передвиборчі програми п'яти партій (ймовірних переможців на парламентських виборах у ході використання пропорційного механізму формування половини складу законодавчого органу – ПАРТІЇ РЕГІОНІВ², Політичної партії Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Комуністичної партії України (КПУ), Всеукраїнського об'єднання «Свобода» і Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»), то з'ясуємо, що суспільству пропо-

² За даними Мін'юсту України, наприкінці серпня 2012 р. написання назви партії було змінено з Партія регіонів на ПАРТІЯ РЕГІОНІВ.

нується щонайменше п'ять варіантів розвитку України загалом і державної влади зокрема.

Так, передвиборча програма ПАРТІЇ РЕГІОНІВ дозволяє твердити про уникання «партією влади» розв'язувати питання підвищення транспарентності влади: розділ програми «Ефективна держава: відповідальна влада та відкрите суспільство» – вкрай лаконічний (найперше акцентується думка, що «Суспільство добробуту забезпечується належним рівнем громадянських свобод та необхідними зусиллями влади для гарантування безпеки держави і громадянина», а далі – чотири меседжі: «Країна вільних людей», «Сильні регіони – процвітаюча держава», «Ефективні правоохоронні органи та боєздатна армія», «Україні світове визнання») [3] і свідчить швидше про неналаштованість «регіоналів» на модернізацію владного механізму і «підтягування» його до демократичних стандартів (хоча побіжно й заявляють про намір розширити повноваження органів місцевого самоврядування). Партія жодним словом не говорить про таку проблему, як корумпованість влади. Декларуючи свою прихильність до Європи (виступаючи і за асоційоване членство України в Євросоюзі, і за «посилення економічної співпраці в рамках зони вільної торгівлі з країнами СНД», і «стратегічне партнерство з Росією, США, Китаєм», тобто даючи новий варіант Кучминої багатовекторності), «регіонали», втім, не говорять про прихильність до європейських демократичних практик і ніби не чують критики з боку представників соціуму на адресу влади, що функціонує з опорою на родинні і кланові зв'язки, вигоду, рентоорієнтований обмін тощо. «Партія влади» не виявляє стурбованості порушенням балансу суспільних вигод і витрат на користь неформальних взаємодій. Вона виявляє зацікавленість до мобілізації суспільства і його солідаризації лише у момент вибору – у ході голосування на свою користь під час проведення парламентських (а до того – місцевих) виборів.

Передвиборча програма Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», виступаючи проти «зла» – корупції,

уособленням якого називається ПАРТІЯ РЕГІОНІВ і Президент, декларує необхідність «зробити життя людини гідним, європейський вибір – незворотним, державу – справедливою, а владу – відповідальною». Для цього необхідним вбачається унезалежнення парламенту («Парламент не буде підрозділом Банкової») й жорстке дотримання у ньому персонального голосування; ухвалення закону про імпічмент Президента; ухвалення закону, який уможливить відкликання депутатів; скасування недоторканності Президента, народних депутатів, суддів; створення Національного антикорупційного бюро і проведення антикорупційної люстрації «усіх чиновників»; ліквідацію Конституційного Суду, «який став подільником Януковича в узурпації влади і порушенні прав мільйонів громадян»; відновлення парламентського і громадського контролю над силовими структурами, визначення їхніх функцій; надання громадянському суспільству, журналістам і опозиції ефективних важелів контролю за діями влади [4].

Передвиборча програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода» за назвою «Своя влада – Своя власність – Своя гідність на СВОїй, БОгом ДАній землі» виступає проти політичної корупції і налаштовує електорат, найперше, на негайне «конституційними методами» усунення від влади режиму «олігархічної диктатури», ліквідацію наслідків його правління та недопущення реваншу. Крім того, «свободівці», обстоюючи ідею «своєї влади» і «план всеосяжних докорінних перетворень», націлені на проведення люстрації («докорінне очищення») влади; запровадження у кримінальному законодавстві принципу «що вища державна посада, то вищий рівень відповідальності за скоєний злочин»; встановлення пропорційної системи виборів до парламенту за відкритими виборчими списками; скасування депутатської недоторканності щодо кримінальних та економічних злочинів; запровадження обрання місцевих суддів «громадою строком на 5 років»; забезпечення територіальним громадам права «відкликати депутатів рад усіх рівнів, суддів місцевих судів» і права висловлювати «недовіру голові виконавчого комітету,

землевпорядникові й керівникові відділу внутрішніх справ шляхом референдуму»; ліквідацію обласних і районних державних адміністрацій і передачу їхніх повноважень виконкомам місцевих рад» [5]. Хоча у програмі не йдеться про механізм забезпечення транспарентності влади на усіх рівнях, утім, присутня налаштованість на зближення «громади» з владою. «Свободівці» не виявляють прихильності до європейського цивілізаційного вибору, констатуючи, що їхній ідеал – Україна, яка посідатиме «гідне місце серед провідних країн світу», у якої – «Своя влада – Своя власність – Своя гідність». Тобто питання ставлення до стандартів (демократичних/недемократичних) у облаштуванні державної влади залишається без відповіді.

Комуністи у своїй передвиборчій програмі за назвою «Повернемо країну народу!» пропонують свій варіант «демократичного суспільства», свій погляд на шлях «встановлення народовладдя» і роблять акцент на перемозі над безробіттям, бідністю і відсталістю, «перемозі над корупцією», зміцненні державного суверенітету, закріплюючи при цьому загальні тези про необхідність законодавчого «закріплення проведення референдумів у вирішенні важливих суспільних питань», «надання профспілкам права законодавчої ініціативи», введення виборності суддів, ліквідацію статусу недоторканності для представників влади і жорстке покарання за зловживання владою, прийняття закону, який «унеможливить сімейственість і клановість кадрів», розширення повноважень Рахункової палати тощо [6]. Такі заходи, можна твердити, призведуть до зміцнення держави, але не до її демократизації і, відповідно, не гарантуватимуть посилення транспарентності державної влади. Пріоритети зовнішньої політики пов'язуються комуністами не з європейською демократичною спільнотою, а демонструють євразійську спрямованість (через вступ до Митного союзу і Єдиного економічного простору, Євразійського економічного союзу на чолі з Росією).

Зрештою, програма Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» (далі – УДАР) «Від успіху людини – до успіху

країни» є, думається, найбільш зорієнтованою на посилення транспарентності влади і солідарності суспільства, оскільки кожен з розділів тим чи іншим чином зачіпає означену проблему. Так, констатує, що «Україна потребує якісно нового типу відносин між громадянином і державою», партія зауважує, що ці відносини «мають базуватися на взаємній довірі, безумовній повазі до кожної людини, її прав і свобод, рівності всіх перед законом, єдності країни». Корупція, з погляду партії, є тим злом, на яке повинне спрямовуватися передусім зусилля. Тож перша частина програми присвячена опису механізму зламу корупції, що передбачає скорочення кількості державних органів, що мають дозвільні, контрольні та каральні повноваження; мінімізувати взаємодію громадянина із чиновництвом; «реалізувати принцип єдиного вікна та прозорого офісу в усіх сферах взаємодії громадянина і держави»; забезпечити перехід на електронний документообіг; провести антикорупційну люстрацію (у т. ч. правоохоронців, суддів, прокурорів) і звільнити з посад «усіх корупціонерів»; створити для «виявлення і притягнення до відповідальності корупціонерів незалежне Антикорупційне агентство». З погляду партії, доречним є запровадження механізму відкликання депутатів усіх рівнів. Дбаючи про посилення контролю громадян над державою (чому присвячений другий розділ програми партії за назвою «Встановити контроль громадян над державою») і декларуючи прагнення забезпечити ефективний захист людини, партія націлюється на впровадження механізмів «прямої народної дії», зокрема, запровадження народної законодавчої ініціативи, народного вето, народного вотуму недовіри (як механізму покарання) голові місцевої державної адміністрації, керівнику міліції і податкової, прокурору, судді. Вважаючи необхідним «перезавантаження» судової системи, політична сила акцентує необхідність «зробити систему судів простою і зрозумілою», чому має посприяти призначення «усіх суддів Вищою радою юстиції» і формування її складу

виключно з'їздом суддів України; запровадження суду з 12 присяжних «для розгляду тяжких злочинів». Крім того, партія, ратуючи за посилення ролі громадян у виборах, вважає необхідним запровадження на виборах до парламенту та до місцевих рад (крім сільських і селищних) суто пропорційної виборчої системи з відкритими списками; проведення виборів міських голів у два тури; надати права голосу на місцевих виборах громадянам, яким на день голосування виповнилося 16 років. Дбаючи про перетворення України у «країну рівних можливостей», УДАР націлений на створення системи «обов'язкової публічної бюджетної звітності» (за якої «кожен громадянин зможе в режимі реального часу стежити за доходами і витратами бюджетів усіх рівнів»), забезпечення прозорості системи державних закупівель, протидію концентрації прав власності на підприємства однієї галузі. Значної уваги у програмі набуло питання владних можливостей місцевих громад. Обстоюючи «реальне місцеве самоврядування», партія поставила собі за мету «забезпечити коштами місцеві громади», а киянам – «повернути... право на самоврядування» [7].

Таким чином, якщо домінуюча партія не виказує своєї стурбованості корумпованістю (аморальністю) державної влади, то інші політичні сили – прямо чи опосередковано – саме корупцію називають злом, що гальмує розвиток (державної влади у т. ч.). Попри це, нове підтвердження легітимності чинної влади, за даними соціологічного опитування, проведеного 21 вересня – 3 жовтня до виборів КМІС, готові надати 20,1% українських виборців [8], тобто приблизно п'ята частина електорату. У той же час варто звернути увагу на іншу цифру: 70,9% опитаних фондом «Демократичні ініціативи» і КМІС не готові вийти на вулицю із протестом, якщо будуть впевнені, що результати виборів до Верховної Ради сфальсифіковані [9] (фактично, коли йтиметься про одну із форм узурпації влади шляхом фальсифікації виборчих процедур, зміни статусу парламенту як виразника суспільних інтересів),

тобто не виявляють опортуністської поведінки і дозволяють управляти собою як «залежним населенням», яке, демонструючи підданську політичну культуру, не здатне солідаризуватися і захистити себе (взнаки дається витравлена радянською владою здатність суспільства до самоорганізації). Тож можна спрогнозувати настання чергової гіпотетичної хвилі недемократичних явищ, процесів, феноменів в Україні, які не передбачатимуть політичної участі громадян і фактично – за їх мовчазною згодою. (Для розуміння ситуації з байдужістю громадян показовими є дані соціологічного опитування, проведеного у період з 30 вересня по 5 жовтня 2010 р. соціологічною службою Центру Разумкова, які свідчать про певний песимізм респондентів, серед яких 31% переконані, що громадяни України найменше впливають на вироблення державної політики в Україні (44,2% опитаних назвали Президента як найбільш впливового суб'єкта вироблення політики) [10]).

Ступінь солідарності суспільства залежить не лише від дій чи бездіяльності влади, але й, по-перше, ступеня політичної освіченості суспільства, його політичної свідомості; по-друге, забарвленості сприйняття обов'язків влади тією чи іншою ідеологією, у контексті систем цінностей й орієнтирів; по-третє, матеріальним благополуччям, яке, у свою чергу, зумовлює можливості знайомства і зближення зі своїм – українським – «іншим», яким для жителів Сходу України виступає мешканець Заходу і навпаки – для «західняка» житель Сходу. Існуючі «розлами» в ідентичностях населення України також впливають на рівень довіри між регіонами й на бажання солідаризуватися заради окреслення спільних орієнтирів і цінностей й інтегрувати зусилля для їх відстоювання тим чи іншим способом.

1. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / М. Дюверже // Антология мировой политической мысли : в 5 томах. – М.: Мысль, 1997. – Т. 1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – С. 652–653.

2. Фесенко В. Что изменилось за 20 лет. – <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2011/09/15/6586016/>
3. Партія регіонів. Передвиборна програма. – <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?PT001F01=900&pf7171=50>
4. Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Передвиборна програма. – <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=52>
5. Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Передвиборна програма. – <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=71>
6. Комуністична партія України. – Передвиборна програма. – <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=11>
7. Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка». Передвиборна програма. – <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=55>
8. Соціологи КМІС показали зниження рейтингу «регіоналів» та УДАРу. Розрив залишається. – <http://www.pravda.com.ua/news/2012/10/11/6974400/>
9. Опитування: 70% виборців не робитимуть Майдан через фальсифікації. – <http://www.pravda.com.ua/vybory/2012/10/12/6974528/>
10. Наскільки сильно наведені інституції впливають на вироблення державної політики в Україні? – http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=579